

SVEUČILIŠTE – TRG – GRAD

“U nesretno je vrijeme sgrada gradjena, neka dodje vrijeme, da se jednom sve to izpravi.”

Zastupnik Stjepan Hervoić, na 70. sjednici Sabora, 5. srpnja 1870.

U presudno doba modernizacije, šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća, nema u Zagrebu zgrade koja je izazvala toliko politizacije, oprečnih ocjena, čak i mržnje. O njoj se raspravljalo u svim sazivima Hrvatskog sabora od pada neoapsolutizma (1861.) do hrvatsko-mađarske nagodbe (1868.), njome su se bavile sve hrvatsko-slavonske vlade, zagrebačko gradsko poglavarstvo, odbori i komisije u kojima je djelovao gotovo neizbrojiv niz stručnjaka različitih disciplina, napokon – a zapravo najprije, austrijsko Carevinsko vijeće (*Reichsrat*) u raspravama o financijama Monarhije i slomu apsolutističke ekonomije (1860.) Razlog je tome što je bila i zadugo ostala simbolom čitavog desetljeća omraženog apsolutizma. Gjuro Szabo upućuje na tek jedan od više motiva kad kaže da je *“dokument bezglavnosti i rastrošnosti”* centralističke vlade. No zgradu uistinu nisu stigmatizirali troškovi, pa ni nekonzumirana namjena nego autoritarni način kojim je nametnuta odozgo u ignoriranju zemaljskih političkih vlasti. Otpor prema njoj, barem do sedamdesetih godina, imao je jednoznačno politička obilježja. No u jednoglasju ipak su se probijali drukčiji tonovi, najprije osamljeni, no postupno glasniji, i s vremenom pribavili zgradi rehabilitaciju. Od objeda zgrada se uostalom oslobađala sama. Tihom je služila svemu što su joj zadavali i potvrđivala svoju uporabivost i vrijednost. Pitanja namjene i sadržaja dugo su naglasavala njezinu urbanističku važnost, spoznatu u vrijeme kad su je počeli odbacivati kao beskorisnu i bespotrebnu. No to nije jedini paradoks u njezinoj dugoj povijesti. Famu je trebala smijeniti historija, a emocionalni naboj istraživačka akribija. Slika te povijesti koja se pruža danas na temelju opsežne,

sistematizirane i interpretirane dokumentacije u mnogočemu se razlikuje od one koju je prenijela prošlost. Mnogo je složenija, a sadrži i pitanja na koje nema jednoznačna odgovora. No izvjesno je da se transformacija i afirmacija zgrade ne mogu tumačiti izvan političkog, socijalnog i kulturnog sklopa u kojem je opstojala.

Nedoumice s neželjenom zgradom

Kad se govori o “nametnutoj” bolnici, ispušta se iz vida da je gradnju moderne bolnice uz znatni trošak (600.000 for.) predložila još 1853. banska vlada za bana Josipa Jelačića. Tek je epidemija kolere, boginja i tifusa 1855. potaknula Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beču da se pobrine za smještaj mogućih bolesnika. Pritom, kao i hr-sl. vlada (u to doba tek Namjesništvo) računaju na opatice reda Sv. Vinka Paulskog: “milosrdnice”, i njihovu novu zgradu u Savskoj (danas Frankopanskoj). I milosrdnice su tada i poslije uključene u sve planove o bolnici, štoviše, jasno iskazuju da je žele preuzeti. One su kupile livadu južno od samostana, one tu predlažu gradnju bolnice, a poslije pregovora i rasprava pristaju 1856. prodati svoje zemljište za veliku zemaljsku bolnicu sa školom za primalje, u kojoj vide svoju ulogu. Projekt ministarstvo povjerava jednom od svojih najboljih inženjera Ludwigu Zett(e)lu (1821 – 1891.), što svjedoči o ozbiljnosti pothvata.

Zett(e)l je bio osoba od povjerenja i miljenik ministra Bacha¹. On ga je uključio u najveći i najvažniji državni projekt epohe koji vodi od samog početka: urbanističku transformaciju Beča. Godine 1857. kad projektira bolnicu za Zagreb, Zett(el) sudjeluje u

Ludwig Zett(e)l u poznijoj dobi

Alexander von Bach

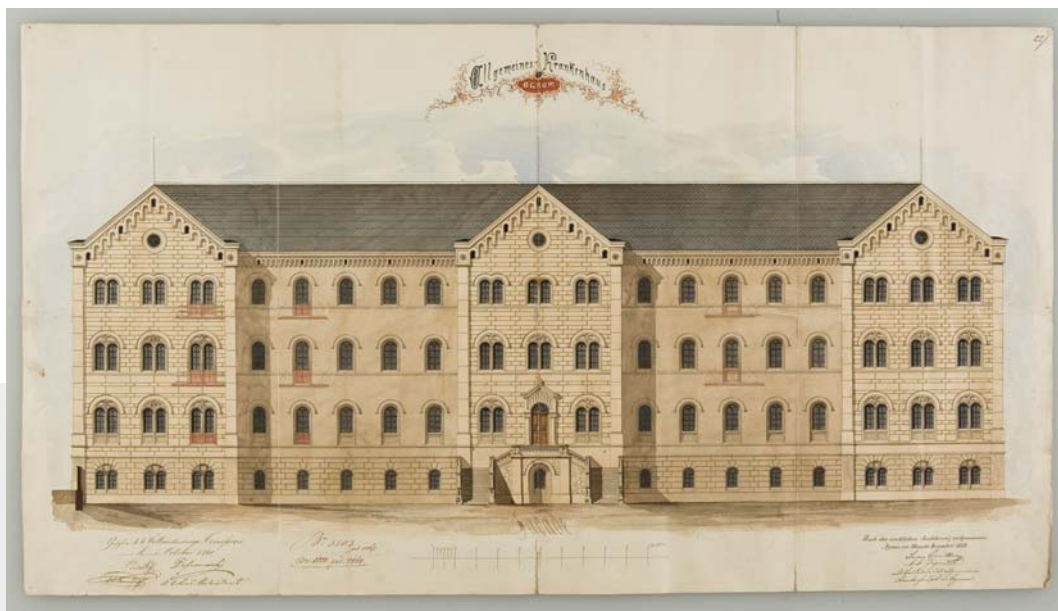
Nacrt pročelja opće bolnice, izrađen "prema stvarnoj izvedbi", poslije kolaudacije, 1859.

višemjesečnim pripremama dokumenta kojim će car potkraj godine najaviti uklanjanje fortifikacijskog sustava Beča, gradnju Ring-Strasse i natječaj za urbanističko-arhitektonsko rješenje bulevara. Zett(e)l će na poticaj samog ministra prije roka za predaju radova, a izvan natječaja, podnijeti svoj prijedlog koji će zbog kvalitete biti ipak uključen u ocjenjivanje i otkupljen. Od siječnja 1859. član je užeg stručnog odbora kojem je povjereno da na temelju ideja sadržanih u nagrađenim i otkupljenim radovima izradi "temeljni plan" (*Grundplan*) za Ring-Strasse. U tom će odboru imati važnu ulogu i usput steći novog prokrovitelja, pošto je ministar Bach smijenjen: viteza dr. Josefa Lassera von Zollheima (1814 – 1878.), predsjednika operativnog organa za planiranje i gradnju Ringa (*Stadterweiterungs-Commission*), kasnije ministra unutarnjih poslova, pa uprave i napokon pravosuđa. Paralelno sudjeluje u izradi građevnog reda za Beč (1858.) i nešto prije završne konferencije o temeljnom planu Ring-Strasse (13. travnja 1859.) podnosi vlastiti, novi prijedlog tog plana.

Zett(e)lova karijera i ugled strelovito su rasli od 1857. do 1859. Pa ipak, zagrebačkoj bolnici koja se tada gradi i Zett(e)l i ministarstvo, zauzeto velikim bečkim projektom, potreseno općom krizom, smjenom ministara (Bach – Goluchowski – Lasser) i promjenom sustava, posvetili su punu pažnju. Zett(e)l nije izabran nasumce: on je imao jamčiti uspjeh modernizacijske geste "izvana", što se za zgradu kasnije pokazalo kao mana.

Kad se bolnica počela graditi, u Monarhiji se već naziru obrisi financijske krize koja će dospjeti do vrhunca sljedeće godine i uskoro dovesti do pada neo-

apsolutizma¹. Dok se gradila, Hrvatsku i Slavoniju zahvatile su glad i pošasti koje nisu mogle ublažiti mjere središnjih ni zemaljskih vlasti, a bijeda i ogorčenje preplavili su sve sredine. Sredinom 1859. godine, kad se gradnja bližila kraju, Austrija je ušla u rat sa Sardinijom i Francuskom, doživjela poraz najprije kod Magente (4. lipnja), potom još katastrofalniji kod Solferina (24. lipnja) i primirjem (11. srpnja) izgubila Lombardiju. Nekoliko dana poslije objavljen je manifest iz Laxenburga kojim car obećava promjene i mir, a već u kolovozu smijenjeni su ministri vanjskih poslova, Carl Ferdinand Buol-Schauenstein i unutarnjih, Bach. Tog kobnog ljeta u zagrebačku napola opremljenu bolnicu smješteni su ranjenici. U listopadu 1860. nakon prepravaka i odlaska vojske obavljena je kolaudacija, bez projektanta Ludwiga Zett(e)la, i donesena Listopadska diploma, kojom počinje razgradnja ukupnog apsolutističkog sustava. Još početkom 1860. bolnica se našla na dnevnom redu sustavno održanih konferencija proširenog Carevinskog vijeća pod predsjedanjem Bachovog nasljednika, grofa Agenora Goluchovskog (1812 – 1875.). Među 38 privremenih članova od ukupno šezdesetorice njih, Hrvatsku i Slavoniju predstavljali su biskup J. J. Strossmayer i barun Ambroz Vraniczany, a Dalmaciju conte Francesco Borelli. O bolnici je bilo riječi posve na početku dok se vijeće još držalo zadano teme: financijskog stanja i nije prešlo na esencijalno i neminovno pitanje: reorganizaciju države. Rasprava se očito nije temeljila na izvještaju komisije zagrebačkog Građevnog ravnateljstva koji je bio pozitivan, nego na riječima Strossmayera koji je za razliku od Vranyczanija bio nadasve rječit.

Iako je – u duhu rasprave – težište bilo na prekomjernim troškovima i postupku ministarstva, nezakonitom zato što je bez privole zemaljskih vlasti založilo sve zemaljske fondove i ispraznilo blagajnu, pozornost je privlačila namjena, upitna navodno zbog loše zgrade i njezinog još lošijeg položaja na posve neurbaniziranom području. No dok je potonje i moglo biti opravdano, nepojmljivo je, kako je i kamo ispario ministerijalni savjetnik i uskoro c.k. građevni nadsavjetnik u novom ministarstvu uprave, ugledni i provjereni arhitekt Zett(e)l. No apsurdni tada tek počinju.

U sazivu Hrvatsko-slavonskog sabora godine 1861. – prvom nakon 1848. godine, za novog bana Josipa Šokčevića (1811 - 1896.), sustavno su pretresaju sva važna pitanja i utvrđuju načela rada u novim, ustavnim uvjetima. Razmatraju se i hipoteke apsolutizma, tako i pitanje bolnice (čl. XLVII-1861.) Opširni izvještaj financijskog odbora koji je 4. srpnja 1861. pregledao zgradu donosi prvi detaljni opis i historijat gradnje. Utvrđeno je da nije privedena svrsi, drugim riječima: nema bolesnika ni osoblja, ali i to da se bez adaptacija može namijeniti medicinskom fakultetu s klinikom i školom za primalje kad bude osnovan. (Osnutak sveučilišta jedna je od glavnih tema tog saziva Sabora.) Napokon, navodi se po-

nudu Vojnog zapovjedništva od 13. veljače da kupi zgradu za vojarnu i ustupi vojnu bolnicu u Novoj Vesi, koja je upravo tada bila prenesena u tzv. Alagovićevu vojarnu u Vlačkoj ulici 87 koja se od 1859. do 1861. adaptirala za tu svrhu. No ta ponuda, koja uz određenu svotu uključuje uređenu, svakako manju bolnicu, nije naišla ni na kakav odaziv, kao ni što izvještaj nije doveo do nekog zaključka o sudbini neapućene bolničke zgrade.

Njome se te godine bavila i druga komisija, sastavljena od predstavnika Zemlje i Grada razmatrajući kako povezati budući kolodvor Južne željeznice (danas Zapadni) s gradom. Poticaj je dala gradska općina nezadovoljna lokacijom na dalekoj periferiji. Komisija je 13. prosinca 1861. podnijela izvještaj u kojem je detaljno utvrđena trasa ceste koja bi sezala od kolodvora do Savske ceste, odnosno zemaljske zgrade/bolnice i duž nje se spojila s Marofskom/Majurskom ulicom (današnjom Masarykovom). To je današnji Prilaz Gj. Deželića. Za ostvarenje spoja traži se dio vrta zgrade zemaljske bolnice pred kojom se najavljuje *"vele liepi novi terg"*. *"Ugledna zgrada"* dobila bi time *"mnogo liepši i ugledniji položaj"*, a kako se nalazi *"na najživahnijoj strani grada"* (aludira se na prometnu Savsku cestu), morat će se *"na drugu sverhu obratiti"*. Izvještaj sadrži i urbanistički

Zgrada Opće bolnice, pogled s Južnog kolodvora
Foto: Ludwig Schoiser.

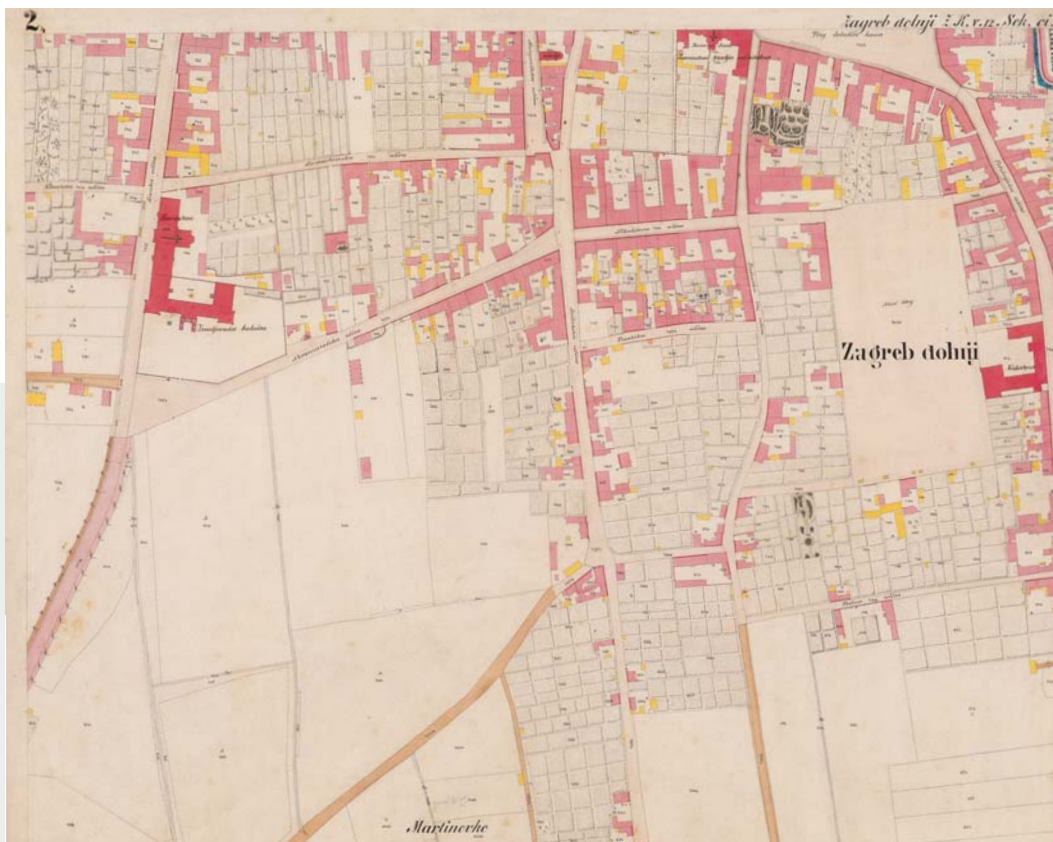
Okoliš zgrade Opće bolnice neposredno poslije izgradnje. Detalj katastarskog zemljovida 1862/64. Samostan s crkvom sv. Vinka i zemaljska zgrada/bolnica nalaze se na velikom, tek s istoka izgrađenom bloku (kasnije će ga napola presjeci Gundulićeva ulica). Bolnička zgrada ima prostran vrt. Samostan i bolnica doimaju se kao građevna cjelina. S južne strane Novomarske ulice (Masarykove), na velikoj izduženoj parceli, nalaze se objekti i ploha gradskog majura. Sve ostalo su oranice i sjenokoše.

prijedlog za zapadni dio Donjega grada između Savske ceste i budućeg Južnog kolodvora. Osim predložene prioritetne ceste, Prilaza, koja bi od kolodvora, a duž bolničke zgrade Marovskom (Masarykovom) i Nikolićevom (Teslinom) vodila do Novog trga (N. Š. Zrinskog) gdje je tada stočno sajmište, planira se i druga cesta, sličnog značaja i važnosti. Izvedena iz južne strane Novog trga, ona ravno (današnjom Hebrangovom i Klaićevom ulicom) također vodi do kolodvora. Posrijedi su paralelne magistrale koje opterećuju Ilicu, povijesnu transverzalnu gradsku i regionalnu prometnicu. Između tih magistrala koje imaju profil avenija nalazi se prostrani trg. Prijedlog će tim modelom regulacije, koji se zasniva na ortogonalnom sustavu, postati formativnim za prvu generalnu urbanističku osnovu grada (1865.), a predložena regulacija bit će uključena u nju. Podnositelji prijedloga potpuno i opravdano valoriziraju bolničku zgradu koja je tada monumentalnošću, a i stilom u Donjem gradu bez premca.

Sljedeći korak prema njezinoj valorizaciji bit će Gospodarsko-šumarska izložba, uistinu prvi zagrebački velesajam, koja je 1864. održana u zgradi i području južno od nje, gdje se 1861. zamišljalo velelijepi trg. Uzgred: te je godine Ludwig Zett(e)l ponovno u Zagrebu, pozvan da adaptira dvoranu zgrade Županije (*domus regnicolaris*) na Markovu trgu u Gornjem gradu za novi saziv Hr-sl. sabora³. Bolnička zgrada bit će poticajem Hr-sl. dvorske kancelarije,

kao najvišeg političko-upravnog tijela, ubrzo podvrgnuta temeljitoj procjeni. Dvije komisije, stručna, sastavljena uglavnom od liječnika i politička s predstavnicima županije, grada i mjerodavnih zemaljskih institucija razmatrat će 1865. u razmaku od pola godine pitanje namjene zgrade⁴. Zaključci su bili koliko porazni, toliko dvojbeni.

Stručnjaci su ocijenili da zgrada nije prikladna za bolnicu, a ni za ludnicu, što je bila alternativa, uglavnom zbog položaja, higijenskih mana terena i tipoloških obilježja zgrade: otvorenosti i premalenog vrta. Unatoč poglavito higijenskim nedostacima, preporučili su je ipak za "školske" ili "znanstvene svrhe", što će reći za smještaj fakulteta budućeg sveučilišta, a u međuvremenu bi se mogla iznajmiti za državne urede, čak i za tvornicu duhana što je predloženo još 1863. Druga komisija bila je radikalnija. Odbila je prijedlog o obrazovnoj ili kulturnoj namjeni (pravoslavni fakultet, buduća akademija znanosti, zemaljske muzejske zbirke...) uglavnom zbog neprihvatljivog položaja, a i veličine zgrade, utvrdila da zgrada nije prikladna ni za koju recentnu potrebu i predložila da središnja državna vlast vrati Zemlji novac ili preuzme zgradu. Mišljenja su prosljeđena u Sabor, a on je osnovao posebnu komisiju za bolničku zgradu koja je podnijela detaljniji izvještaj o troškovima izgradnje. On je pak dolio ulje na vatru i još osnažio ionako negativno raspoloženje⁵. U saborskoj raspravi 15. siječnja 1866. ponovno se kao realnija

rješenja javljaju opcije: prodaja vojsci za vojarnu ili najam ministarstvu trgovine i financija za tvornicu duhana. No ono je odgovorilo da u Zagrebu nema dovoljno radne snage.

Taj je obrat očito povezan s političkom situacijom koju poglavito obilježavaju naporima za državno-pravni status Trojedne kraljevine unutar Monarhije i Ugarske na načelima federalizma, samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti, što znači i pripojenje Dalmacije, reorganizaciju političko-upravnog i teritorijalnog sustava, napose obnovu razbijenog županijskog, uvođenje hrvatskog kao službenog jezika, osnutak sveučilišta... rječu: tegobni put prema ustavnom uređenju i očekivanjima koja su se polagala u njega. Tegobni najprije stoga, što je proces razgradnje apsolutističkog sustava nakon prvotnog proplamsaja nada, ne samo u Hrvatskoj, zaustavljen još 1861. Veljačkim patentom i uvođenjem centralizma kao prikrivenog oblika apsolutizma koji će do 1865.

uz potporu njemačko-austrijskih liberala provoditi državni ministar vitez Anton von Schmerling (1805 – 1893). Ovisnost o bečkom središtu, usporavanje zakonodavnog rada Sabora u donošenju reformi, napokon napetost između koncepata modernizacije "izvana" i "iznutra" – potonje znači, hrvatskog puta do modernog građanskog društva i kapitalizma⁶, donijeli su kolektivne i individualne frustracije koje će se izraziti i otporom prema simbolu apsolutizma: neželjenoj i osporenoj zgradi bolnice. Taj ideološki naboj potrajat će još dugo, a osobit će intenzitet dobiti prigodom austrijsko-mađarske nagodbe 1867. i posve očitih posljedica dualizma za hrvatske ciljeve i interese. No u unisonu javljale su se i disonance vedrijih nijansi.

Tako će 1865. privremeno nastanjena bolnička zgrada ponovno biti valorizirana u važnom prostornom dokumentu Zagreba: prvoj generalnoj regulacijskoj osnovi. U sadržajnom konceptu još neimeno-

vanog trga ona će uz novi županijski sud i novu izložbenu zgradu dobiti ulogu kompleksnog medicinskog centra: s općom bolnicom, sveučilišnom klinikom (poslije osnutka medicinskog fakulteta), rođilištem, školom za primalje i sirotištem. Ta definicija upućuje na vrijednosni kontinuitet od 1861. kad je zgradi najavljena budućnost sličnom definicijom namjene. Gradski razvojni motivi nadvladali su opstruktivnu argumentaciju i posvjedočili da se održao pozitivni naboj i "neoilirski" duh koji su se rasplamsali buđenjem političkog života i početkom rada "*divljeg parlamenta Zvonimirove krune*" (Črnja) za bana Josipa Škočevića (1861 – 1867.). Oni će se ponovno razviti za bana Ivana Mažuranića (1873 – 1880.) kad nizom zakonskih reformi uistinu počinje modernizacija.

Unatoč napucima Sabora da se pitanje bolničke zgrade brzo riješi "na korist zemlje", najbolje prodajom ili najmom konventu sestara milosrdnica, Na-

mjesničko vijeće još će 1868. neuvijeno iskazati želju da se u nju usele Jugoslavenska akademija znanosti s Narodnim muzejom izravnim pozivom da se Akademija izjasni o tome. U formulaciji je ponovno riječ o *"veleliepnoj sgradi... na prostranom tergu na pročelju grada"* o kojem se kaže: *"Ona jedina okolnost što sgrada poniešto udaljena leži od gornjega grada, samo je relativna i privriemena, te bi se prostor kojom kuću od sriedišta gradskoga dieli u većih gradova verlo neznatnim nazivao i ako li nade imamo u razvitak našega glavnoga grada, izpraviti će se ona mahna na toliko, da će na kraju grada sada stojeća sgrada bez dvojbe doskora obrskrbljena biti novim i živahnim predgradjem"*. Očit je utjecaj Ivana Kukuljevića-Sakcinskog koji se još 1866. u saborskoj raspravi o smještaju Narodnog muzeja zalagao za bolnicu i vizionarski izrazio o još nepostojećem trgu: *"Ta veličanstvena sgrada doista (bi) jedina doliko-*

Generalna regulacijska osnova Zagreba, 1865.

Plan urbanizacija Donjega grada. U osnovu je bez preinaka uključen prijedlog regulacije zapadnog dijela grada iz 1861. s dvije avenije i trgom između njih. To su današnji Prilaz Gj. Deželića i Hebrangova, u nastavku Klaićeva ulica. Na južnom dijelu gradskog majura, doslovno na rubu grada, ali u neposrednoj blizini planiranog trga, mjesto je dobila plinara.

vala našim narodnim zavodom tako dobro glede svojega položaja, kao i glede svojih prostorijah i unutar-njega svojega ustroja...dapače s vremenom, kad bi se porušio onaj zid te načinio ljepši prostrani trg, na istom se mogao budi kakav spomenik sagraditi". Na poziv milosrdnice su podnijele ponudu za kupnju, odnosno trajni najam, a Akademija je odgovorila projektom adaptacije. No financijska analiza nije potvrdila prihvatljivost ni jednog ni drugog rješenja, a Sabor je zadužio novi odbor da ponovno pretrese pitanje namjene. Kako odbor nije predložio ništa, novokonstituirana Zemaljska vlada iznajmila je 1869. zgradu nakon pregovaranja s mađarskim ministarstvom financija i komunikacije za tvornicu duhana na deset godina.

U užarenoj atmosferi nakon hrvatsko-mađarske nagodbe, otpora prema njezinu provoditelju banu barunu Levinu Rauchu (1867 – 1871.), političkih podjela i sukoba, u Saboru i javnosti razbuktala se 1870. dotad najžučnija polemika o zgradi bolnice. U njoj se iskazuju najprije individualna stajališta i gotovo zaobilaze otezanja i neodlučnost samog visokog doma od 1861. Zastupnik Ignjat Brlić: "Nije koristno iznajmljena... imali smo mnogo koristniji i plemenitiji cilj." Ljudevit Vukotinović: "Nije se na to gledalo da se zemlji ne pristoji špekulirati, kad se ima vršiti plemenita dužnost, plemenitija nego li dobiti nekoliko tisućah za zemaljsku blagajnu". A opozicijski list "Zatočnik" ne ustručava se od političkog tumačenja. Vlada koja je provela nagodbu dala je prednost tuđoj tvornici, potpisala štetni ugovor i financirala popravak zgrade, a odbila narodne ustanove. Raskrinkani su i pojedinačni udjeli: rad saborskog odbora paralizirao je visoki vladin činovnik

Ivan Kukuljević Sakcinski (1816 – 1889.) Povjesničar i rodonačelnik hrvatske historiografije, političar i spisatelj. Predvodnik ilirskog pokreta, borac za hrvatski jezik, u doba neoapsolutizma posvetio se znanstvenom radu, utemeljio Društvo i Arhiv za povjesnicu jugoslavensku.

Robert Zlatarović koji je obećao potporu milosrdnicama. Zapisnici sjednica odbora kao čudom su nestajali, izvještaj napokon nije potpisan zato što predsjednik odbora grof Miroslav Kulmer nije bio dostupan jer se Sabor selio i nije zasjedao samo u Zagrebu... itd. itd. Pobornici vladine odluke mogli su se pak poslužiti nepobitnim argumentom: godišnjom zaradom novozaposlenih radnika, odnosno radnica od 72.000 forinti – u gradu gdje industrije gotovo i nije bilo.

U povijesti zgrade dolazi do zastoja u kojem se tu i tamo spominje neka druga namjena – za budućnost. Ocrтана epizoda, međutim, jasno potvrđuje da fatalna zgrada nije bila samo simbol "težkih i mučnih deset godina" apsolutizma (I. Mažuranić) nego i prijelomnog razdoblja hrvatske povijesti koje počinje 1861. godine. Ili – zrcalo u kojem su se više ili manje jasno ogledali njezini mnogobrojni protagonisti.

Palača Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva. Dva paviljona s boka služila su stalnoj izložbi i povremenim izložbama. Danas su njihova vrata i prozori zazidani.

Sajmište

Uređenje trga, uvelike određeno mjestom i likom bolničke zgrade, bit će najtješnje povezano sa njezinim sadržajima. Nije realizirano kako je planirano još 1865., a do urbanog statusa trg će dospjeti za trideset godina. Godine 1872. pripremljen je za tržište stoke, koje će ovamo biti preneseno s Trga N. Š. Zrinskoga, a potomji uređen kao perivoj. U to doba na rubovima trga nalaze se plinara (otvorena 1863.) i mnogo stariji gradski majur (*allodium civitatis*) gdje će iste godine biti sagrađena zgrada baždarskog ureda i mosna vaga. Godine 1873. najavljuje se djelomična parcelacija i prodaja zemljišta majura, motivirana potrebom da se namaknu sredstava za uređenje trga i željom da se na njemu i u okolnim ulicama pospješi izgradnja. Na majuru bi zbog blizine sajmišta ostali vatrogasni toranj te vaga i baždarski ured. Vladi se ponovno, nakon dvanaest godina, upućuje molba da ukloni zid vrta zemaljske zgrade, tada tvornice duhana, a dio vrta ustupi za spoj Marofske (Masarykove) i još neuređenog Prilaza. U programu komunalnih i javnih investicija, a u sklopu velikih razvojnih planova, 1874. ističe se potreba uređenja sajmišnog trga koji se nalazi "u primitivnom stanju". Tržište je 1875. sa sjevera omeđeno zidom tvornice duhana, sa zapada njezinim otvorenim kanalom. Predviđa se da se presvodi, da bi se na trgu spojila gradska zemljišta, a Savska cesta povezala s Kukovičevom ulicom (danas Hebran-

govom). Riječ je, dakle, o regulaciji trga i njegovu povezivanju s okolnim ulicama.

Na trgu se osim velikih godišnjih sajмова održava i dnevno tržište. Stoka i poljodjelski proizvodi prodaju se na kolima do 13 sati, a lončari, piljarice, voćarice i cvjećarice smiju prodavati cijeli dan, dok okrepu nude "ambulnatne kavane i sodane". Veliki godišnji sajmovi zapremaju čitav trg i okolne ulice. "Sve je to sada izpunjeno na onaj niveau, koji je osnovan iz Kukovičeve ulice prema kolodvoru i upravo je zanimljivo vidjeti od Savske ceste dugu onu ulicu, makar i za sajmeno vrijeme s improviziranih restauracijama i 'Ringelspieli' izgradnju sve do plinare, u kojoj se kao rieka razlilo ljudstvo, što je nekad sve llicom vrvilo... Već danas sav promet laglje se giblje budući da je velikom trgu u pomoć došla Gunduličeva ulica, gdje se nalaze turopoljska kola s glasovitim hrvatskim lukom i bačvarski proizvodi."

Na južnom rubu javlja se sadržaj koji će pučki ugođaj sajmišta dopuniti društvenom, povremeno čak mondenom notom. To je prvo zagrebačko klizalište koje je 1874. uređio gradski inženjer Milan Lenuci i ujedno član-utemeljitelj Prvog hrvatskog klizalačkog društva. To mjesto zabave mladih i sportskog nadmetanja, a povremeno blistavih noćnih spektakala i produkcija na ledu uz omiljenu vojnu glazbu, ostat će tu do zime 1880. kad se počinje nasipavati teren za gradnju doma drugog sportskog društva, "Hrvatskog sokola".

Urbano obilježje pridat će trgu najprije palača Hrvatsko – slavonskog gospodarskog društva, koje u njoj naumilo urediti stalnu izložbu gospodarskih proizvoda, strojeva i oruđa i dobilo za nju lokaciju na zemljištu gradskog majura. Otmjena neorenesansna, soliterno postavljena palača, koju je projektirao tada najugledniji graditelj, Franjo Klein, utjelovljuje arhitektonski ideal sedamdesetih godina koji svojom monumentalnošću najavljuje zgrada Hrvatskog glazbenog zavoda u Gundulićevoj ulici 6 (F. Klein, 1876.). Gospodarska palača dovršena je i useljena u ljeto 1878. kad trg službeno dobiva ime: Sajmište. Početkom 1880. novinski kroničar bilježi: *"Naše novo sajmište dolazi sve to bolje u modu, jer ako dosada i jest vrlo neestetična lica, ipak mu je mjesto liepo. Nadamo se, da će se trg taj skorije urediti i sa drvorredi nasaditi, kako se to već od duljeg vremena po gradu govori"*.

Lijepo mjesto počinje privlačiti javne sadržaje, ali i privatne ulagače. Tako evangelička crkvena općina dobiva gradilište na majuru, a bogati poduzetnici potiču parcelaciju još jednog njegovog dijela. No prodane su tek dvije parcele i to ispod cijene, a prodaja ostalih obustavljena je dok se ne premjesti plinara, koja je na meti kritike gotovo od početka kao glavna smetnja za širenje grada prema zapadu.

Proširenje sajmišta i izgled konačnog uređenja važne donjogradske komunikacije Prilaza i njegova spoja s Marovskom (Masarykovom) potiče gradsku općinu da 1879. treći put zatraži od vlade dio vrta tvornice duhana. Te se godine nanovo propituje buduća namjena zgrade, budući da istječe ugovor s mađarskim ministarstvom financija o najmu zgrade za tvornicu duhana. Sabor poziva Vladu da razmotri mo-

gućnost preseljenja Sveučilišta iz stare kuće gimnazije, odnosno Pravoslavne akademije na Katarinskom trgu na Gornjem gradu. Antipatije su se rasplinule, a zemaljska zgrada na Sajmištu smatra se ozbiljnom, i kao što će se vidjeti, jedinom realnom opcijom.

Razmatranje smještaja Sveučilišta ima mnogo sličnosti s dosadašnjim razmatranjem namjena te zgrade. U dugotrajnoj i tegobnoj borbi za osnutak Sveučilišta, javljali su se mnogi prijedlozi. Još 1867. željelo ga se smjestiti u tzv. Amadeovo kazalište, zvano i Kasino, u Demetrovoj ulici 1, za što se zalagao Kukuljević-Sakcinski, a najposlije je tamo smješten prirodoslovni odio Narodnog muzeja. Od 1871. ozbiljno se računa na zgradu gimnazije na Katarinskom trgu, koja bi se nadogradila ili proširila na prostor jahališta Vojnog zapovjedništva na Južnoj promenadi (Strossmayerovu šetalištu). U Saboru se pak 1872. razmišlja o monumentalnoj zgradi na Zrinjskom trgu, zbog čega je zaustavljena investicija za nadogradnju gimnazije, a propali su i pregovori s Vojnim zapovjedništvom o dogradnji. Godine 1873. Vlada je na dražbi kupila gornjogradsku kuću Ljudevita Gaja u Gospodskoj ulici 4 (danas Ćirila i Metoda) za svoje urede, a uskoro se javila ideja da joj se dogradi krilo prema Jezuitskom trgu, kupi palaču grofa Miroslava Kulmera na Katarinskom trgu i tako formira "sveučilišni blok" koji bi u potpunosti zadovoljio prostorne potrebe Sveučilišta. Kad je to osujetilo Kulmerovo odbijanje, nanovo se razmatra smještaj u zgradi gimnazije koja bi se pak preselila na Zrinjski trg, u novu zgradu na mjestu ženske kaznionice (gdje je kasnije sagrađena Sudbena palača). U godini otvaranja Sveučilišta, 1874., ponovno je riječ o dogradnji gimnazije na vojnom jahalištu, a tek

Juraj Augustin
(1833 - 1917.) Nakon studija filozofije u Zagrebu studirao na Visokoj tehničkoj školi u Beču. Od 1857. do 1876. sudjeluje u izgradnji željezničkih pruga, od 1876. do 1909. predstojnik je Građevnog odsjeka Zemaljske vlade. Stručnjak znatna ugleda i utjecaja u razdoblju modernizacije.

Mirko pl. Halper Sigetski (1830 - 1896.) Kraljevski savjetnik i predstojnik Gospodarstvenog odsjeka Vlade, prije povjerenik za Narodno kazalište.

nakon konačnog neuspjeha ponovljenih pregovora s vojnim vlastima, odluka pada na nadogradnju gimnazijske zgrade drugim katom. Taj smještaj nipošto nije zadovoljavao i smatrao se privremenim.

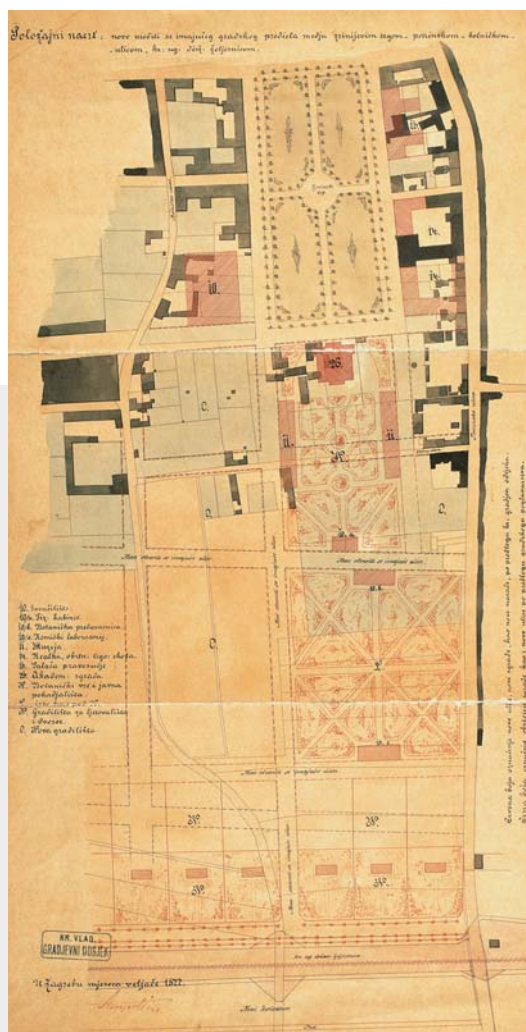
Godine 1877. Juraj Augustin, predstojnik vladinog Građevnog odsjeka, predviđa u studiji o smještaju svih zemaljskih javnih, obrazovnih i kulturnih sadržaja i novogradnju Sveučilišta, i to na jugozapadnom kraju Zrinjskog trga, na uglu s Kukovićevom ulicom (danas Hebrangovom). Monumentalnu palaču postavlja soliterno usred parka koji je okružuje. Na području južno od Zrinjskog trga gdje formira još dva perivojna trga, predviđa mjesta i za druge sveučilišne sadržaje: kemijski laboratorij, fizikalni kabinet, botaničku predavaonicu i botanički vrt. S ostalim zgradama javne namjene čitav prospekt, što ga u Augustinovoj viziji čine tri trga, pretvara se u kulturni centar novog donjogradskog središta. Augustinov projekt nije ostvaren, ali je studija bila važnim poticajem za produljenje Zrinjskog trga dvoma

novim trgovima i ubrzo za formulaciju višedjelnog perivojnog okvira središta Donjega grada (Lenucijeva ili Zelena potkova). Najposlije je preostala zemaljska zgrada iz koje je najprije morala izaći tvornica duhana koju je grad svakako želio zadržati.

To je pitanje 1879. težište ekspertize vladinog financijskog savjetnika, Mirka pl. Halpera koji poziva i gradsku općinu i Vladu da u načelu izraze spremnost izgraditi novu zgradu za tvornicu koja gradu jamči dohodak i zaposlenost građana. O odstupu vrta za regulaciju trga i spoja Marovske s Prilazom u dopisu gradu nema govora. No u referatu vladi upozorava da bi zid vrta trebalo zamijeniti ogradom od kovana željeza obzirom na očekivano uređenje trga, čak ako tvornica i ostane u zgradi. No bude li u nju smješteno Sveučilište, onda bi ograda bila izlišna, a vrt bi trebalo urediti kao "šetalište".

Razmišljanja o uređenju trga odgodit će se za tri godine: do izgradnje nove zgrade za tvornicu i premještaja Sveučilišta na Sajmište, budući Sveučilišni trg.

Sveučilišni trg

Sveučilište je dalo prvi i presudni poticaj za konačno uređenje Sajmišta i oblikovanje trga, što ne znači i realizaciju. Za nju je zaslužno kazalište.

Neposredno prije useljenja, u ljeto 1882., Akademski senat Sveučilišta obraća se gradskom poglavarstvu ne bi li uredilo trg pred zgradom. To bi *"bitno utjecalo na uporabljivost rečene sgrade za naučne svrhe"*. Zahtijeva uklanjanje stočnog tržišta i predlaže da se površina trga uredi kao javni park, što bi bilo važno ne samo za Sveučilište nego i za urbanizaciju neposredne okoline i razvoj grada uopće.

Studija Jurja Augustija iz 1877.

U legendi, slijeva, navedeni su svi sadržaji razmješteni trima trgovima. Sveučilište (10) zaposjeda polovicu bloka omeđenog Zrinjskim trgom, Berislavićevom, Gajevom i Kukovićevom ulicom (danas Hebrangovom). Fizikalni kabinet (10 a) smješten je na južnom rubu trga u nastavku Zrinjevcu, njemu sučelice, na sljedećem trgu "botaničke predavaonice" (10 b) i na njegovu kraju kemički laboratorij (10 c). Sve se zgradu redaju u središnjoj osi prospekta. Na oba nova trga prostire se botanički vrt, koji na prvom trgu, s palačom Akademije i dvije planirane muzejske zgrade, ima karakter javnog perivoja ("javna pohađališta"), dok je u njegovu nastavku pretežno u funkciji nastave i istraživanja. U tzv. Petrinjskoj vojarni i njezinoj dogradnji na istočnoj strani Zrinjskog trga (14) predviđa se smještaj svih srednjih škola, osim gimnazije.

Nadalje, traži da se trg preimenuje u Sveučilišni te napokon podnosi prijedlog regulacije trga. Njezino je uporište sveučilišna zgrada koja je *"arhitektonska središnja točka prema dnu, koje simetrični tvore s istočne strane vis gornjogradski, a za zapadne strane vis sv. Roka"*, stoga taj položaj, veličina, zacijelo i geometrija pročelja sugeriraju simetrični oblik trga. Od Savske ceste trg bi se odijelilo drvoredom, a sama bi zgrada bila okružena zelenilom svog vrta i nasada sa zapadne strane, na uglu Frankopanske i Prilaza.

Odgovor na taj prijedlog studija je Milana Lenucija, gradskog inženjera, razrađena u četiri varijante. Za razliku od estetskog i formalnog načela sveučilišnog prijedloga, Lenuci daje prednost utilitarnom: rješava urgentni prometni problem, a to je izravni spoj Marovske (Masarykove) i Prilaza. Stoga radikalno smanjuje sveučilišni vrt, odbacuje nasade na uglu Prilaza i Frankopanske, prihvaća perivoj na plohi trga i drvored duž Savske ceste uz ukošenu zapadnu frontu trga, čime afirmira nepravilni oblik trga. Njegovu relativnu pravilnost jamče ravne obojne ulice izvedene iz širine bloka na kojem su Sveučilište i samostan milosrdnica. I taj je blok s istoka definiran novom ulicom od trga do Samostanske ulice (danas Varšavske). U studiji je naznačen novi trg, južno od Sajmišta (današnji trg I. A. V. Mažuranića) i već utvrđena lokacija doma sportskog i pjevačkog društva.

U ponovljenom zahtjevu vladi za ustup dijela sveučilišnog vrta i u odgovoru Sveučilištu Gradsko poglavarstvo najavljuje da će preostali dio vrta urediti kao javno šetalište i spojiti ga s perivojem na središnjoj plohi trga, a u njegovu produženju do planiranog gradskog perivoja duž željezničke pruge

Sajmište, prije 1890. Slijeva otvoreno korito potoka Tuškanca, na sjevernom dijelu trga hrpe šljunka.

urediti perivoje. Do pruge će produžiti također Zrinjski trg i na tom će produljenju ustupiti Vladi površinu za sveučilišni botanički vrt. To su prve službene formulacije perivojnog okvira donjogradskog središta. On će nešto preuređen biti unesen u drugu generalnu regulacijsku osnovu grada 1887. kao inovacija i njegovo glavno obilježje.

Od svega što je najavljeno realiziran je spoj Marovske ulice (Masaryskove) i Prilaza, koji je napokon uređen u punom profilu do Kačićeve ulice. Preostali dio sveučilišnog vrta uređen je 1883. kao perivoj u engleskom, prirodnom stilu, ograđen je ipak ogradom, tako da je imao polujavni značaj, drugim riječima, određeni režim nadzora, kao kasnije Botanički vrt.

Preobrazbu trga u perivoj još će dugo priječiti tržište koje se tu održava isto tako žilavo kao prije na Zrinjskom trgu. Prihvaćajući ga kao realnost gradsko poglavarstvo odbija preimenovanje trga: predloženo će ime dobiti "*pogledom na ugled sveučilišta... istom onda kad upitni trg bude uredjen i kad tržište bude premješteno na drugo mjesto što za sada radi pomanjkanja sgodnijeg mjesta takodjer nije moguće.*"

Kritike Sajmišta i zahtjevi za premještanje stočnog tržišta sve su glasniji i učestaliji. Narodne novine, 16. ožujka 1883. prigodom Cvjetnog sajma: "*Oklo podne, kad je okopnilo, cijeli veliki trg pretvo-*

rio se u more blata, kroz koje se je i čizmama teško gazilo. Uz to ima na trgu tolikih jamah, da je mnogo ljudi u nje popadalo. Krčmarski etablisements na takovu zemljištu imadu značaj upravo barbarski." U povodu Margaretskog sajma 15. srpnja 1884: "*Na hrpah smeća sjedili su ubogi seljaci kraj svojih svinjah u nesnosnoj vrućini. Pasteur ili Koch bili bi se sgrozili nad takovim sajmištem.*" No feljtoni istodobno upozoravaju na specifičnu kulturnu ponudu i društvenu važnost Sajmišta. Kad nema tržišta, na središnjoj plohi smjenjuju se panorame, panoptikumi, cirkusi, menažerije i razne atrakcije, tu su kiosci i kolibe za prigodnu prodaju, krčme i pokretne točnice. Građani su razvili čvrstu naviku posjeta pučkom trgu koji pruža ležernu društvenost i rasonodu. Masovna kultura posvojila je Sajmište. Česta smjena putujućih pojedinaca i grupa koji nude modne proizvode i novotarije u najširem rasponu održava zanimanje i obaviještenost najširih slojeva. Ta se tradicija opire promjeni: "*Ako se marvinski trg i prenese u iztočni kraj grada, to će ipak za ovakovo pučko veselje morati ovdje ostati mjesta.*"

Iako se premještanje tržišta najavljuje 1884. godine, a iduće je za njega kupljeno zemljište u blizini klaonice, na području između današnje Draškovićeve i Bauerove ulice, promjena neće biti zbog javnih spo-

rova o toj lokaciji i naposljetku odbijanja vlade da 1886. potvrdi novu generalnu osnovu u koju je unesena ta lokacija. I dok na trgu godinama nema ništa nova, promjene se zbivaju na njegovim obodima.

Na mjestu klizališta bit će od 1883. do 1885. sagrađen zajednički dom gimnastičkog društva "Hrvatski sokol" i pjevačkog "Kolo": prvi prema projektu Milana Lenucija i Aleksandera Seča, drugi Matije Antolca. Sadržaj kuće, kao sjedišta dvaju društava koja su u to doba bila ishodište ne samo društvene nego i političke kohezije, daleko nadmašuje arhitekturu. Očito je nastojanje da se uspostavi dijalog sa sveučilišnom zgradom: ne samo neoromantičnim vokabularom, koji upućuje i na namjenu, nego najprije raščlanjenjem pročelja. Jednostavnost i pretencioznost "Narodnog doma" naveli su Hermanna Helmera, kad je 1886. došao u Zagreb zbog kazališta na izjavu: *"Šteta je doduše, što su ondje već podignute sgrade 'Kola' i 'Sokola', koje baš neće dobro harmonirati sa budućim licem tog trga"*. No harmonirati neće ni novi gradski majur na trokutastom bloku u nastavku Sajmišta i duž Savske ceste. Sa starog, dijelom parceliranog majura trebalo je premjestiti vatrogasno spremište i ured s tornjem za vježbanje, baždarski ured i mosnu vagu. Projekt komunalnog sklopa povjeren je 1884. gradskom inženjeru Alek-

Narodni dom, sjedište "Hrvatskog sokola" i "Kola". Nedostaje treće krilo, koje će 1895. dograditi projektanti kazališta H. Helmer i F. Fellner, a bit će namijenjeno energetskej stanici kazališta.

sanderu Seču, koji se trudio i kompozicijom i arhitektonskim oblikovanjima prilagoditi trgu sadržaj koji je već tada anakronizam. Novi majur s djelomično smanjenim prostornim programom otvoren je 1885. Utilitarno-tehnički dojam pojačava vertikalna vatrogasnog tornja usred sklopa.

"Gasilana" i plinara nedvojbeno obilježavaju područje južno od trga kao tehničko-industrijsku sredinu i periferiju. Plinara je ultimativnom molbom uspjela 1883. ishoditi dozvolu za proširenje. Za razliku od komunalnog sklopa na majuru ona ne može, a ni ne želi namjestiti masku svom pogonu. O ocjeni tog predjela svjedoči i nešto ranija gradska odluka o gradnji pješačke vojarne u neposrednoj blizini (na današnjem Rooseveltovu trgu).

No na zapadnom rubu trga najavljuje već 1882. sadržaj, ako još ne i arhitektura, koji će pristajati trgu. Tamo je Obrtnoj školi svoje gradilište stavio na raspolaganje industrijalac i gradski zastupnik Guido Pongratz, a Grad ga dopunio. Hermann Bollé će 1886., kad mu bude povjeren projekt, imati u vidu promjenu koja se najavljuje trgu i predložiti – palaču.

Ta promjena nije samo očekivano izmještanje stoke i trženja nego kazalište, gradnju kojeg će od svog ustoličenja poticati novi ban grof Károly/Dragutin Khuen Héderváry (1849 – 1918; ban 1883 – 1903.). Ban osobno sudjeluje u anketnim raspravama od 1884. i nakon propitavanja više lokacija odlučuje se 1886. za Sajmište. Dva su razloga: financijski, zato što očekuje da će grad besplatno ustupiti svoje zemljište, a sredstva kazališnog fonda, ionako nedostatna, rabila bi se isključivo za gradnju, a drugi je razlog njegova ocjena razvojnog potencijala trga. Službeni upit o besplatnom ustupu ban je uputio 11. travnja 1886. Dva dana poslije u Zagreb je iz Beča doputovao arhitekt Hermann Helmer, suprojektant kazališta. U velikom intervjuu u Agramer Zeitung 14. travnja kaže: *"Trg je prostran, bezuvjetno ima budućnost, leži u smjeru, kuda se grad očito širi i konačno stoji tako slobodno sa svih strana, kao nigdje drugdje."* Kazalište bi smjestio glavnim pročeljem prema Sveučilištu, do njega bi vodile simetrične rampe, a pred njim bi bio nasad, možda s kakvim spomenikom. Neposredno poslije očevida geodetski se snima teren, ispituje tlo i napokon utvrđuje kako nema prepreka za gradnju.

Komentatori bliski vladi podržavaju inicijativu. Narodne novine, 22. travnja 1886. uoči zasjedanja gradske skupštine koja mora odgovoriti banu: *"Svjet se je uvjerio, da je Jelačićev trg centrom prometa, kavanah itd., pa bi se još u taj okvir sagradio magistrat, a Zrinjski trg je opet drugi centrom za palače, umjetnu hortikulturu, za šetnje, pravi bijou glavnog*

Matija Antolec (1849 – 1894.) Nakon studija u Stuttgartu i Zürichu (ETH) te rada u Darmstadtu zaposlio se u Građevnom odsjeku Vojnog zapovjedništva u Zagrebu. Od 1876. u civilnoj je službi, a od 1882. u Građevnom odsjeku Zemaljske vlade. Bliski suradnik Jurja Augustina. S dosta vjerojatnosti može mu se pripisati adaptacija zemaljske zgrade, odnosno ugradnja monumentalnog stubišta 1882. godine.

Pogled na plinaru iz Sveučilišnog trga, oko 1900. Plinara je premještena 1911., zemljište parcelirano i ponuđeno dražbom na prodaju.

grada, dočim je centrom gornjeg grada Markov trg za dikasterija. Današnje 'Sajmište' ima prestati da bude sajmište, kao što je prestao i prijašnji 'Viehplatz' i metamorfozirati se u dražestni perivoj, u čijoj će se sredini vila umjetnica nastaniti u sjajnoj palači, na trgu, okružen uglednim kućama i raznom kulturnom dekoracijom."

Gradska skupština odlučuje pokloniti gradilište, ali uz niz ograda. Iz razgranate argumentacije razabire se predodžba razvoja grada i ujedno njegovih pojedinih područja. Sajmište je unatoč Sveučilištu oslikano kao periferijski trg. Promjenom koju najavljuje kazalište postaju upitni industrijski i komunalni pogoni za izmještanje kojih tada nema ni sredstava ni mjesta. Kao što ban izvjesno zna što smještanje kazališta znači za budućnost trga i za grad, toga su savršeno svjesni i gradski oci. No oni imaju drukčije prioritete i stajališta.

U opću raspravu koja ne jenjava uključuje se napokon najmjerodavnija stručna organizacija, "Društvo inženjera i arhitekta". Ističe pogodnosti, ali i mane Sajmišta, među kojima je to što se *"glavna oskazališta razilazi znatno od one sveučilišne sgrade, te*

Vatrogasni toranj za vježbe u sklopu gradskog majura, prije 1902. Skicirao ga je Milan Lenuci, a izveo Aleksander Seč. U drugom planu, izvan plotu, dio majura koji se koristio kao komunalno stovarište šljunka, a desno dio perivoja na Trgu Khuena-Héderváryja, ispred palače srednjih škola.

dalju dosta nepovoljnu okolnost... a to je plinara sa svojim dimnjaci i kotlovima... Na prospekt kazališta nemože se na ovom gradilištu računati." Iznosi protuprijedlog: središnja ploha Sajmišta uredila bi se kao perivoj, što je uostalom više puta najavljeno, a kazalište bi se smjestilo na zapadnoj strani trga, gdje bi okruženo nasadima zaposjelo čitav blok. Taj bi mu postav osigurao puni učinak, a trgu pravilnost. Kao što je "Narodni dom" u dijalogu sa Sveučilištem, tako bi kazalište bilo s palačom Gospodarskog društva. Ili: ne bi bilo "razilaženja osi", toliko zazornog ukusu odnjegovanom na klasičnim normama.

Osim akademske rasprave prijedlog nije izazvao kakvu drugu reakciju. Možda i stoga, što je o sudbini trga bilo odlučeno mnogo prije: kad je utvrđena lokacija Obrtne škole, potvrđena 1887. dozvolom za gradnju. Nakon toga za kazalište na tom trgu više nije bilo alternative. A odbacivanje lokacije pješačke vojarne u blizini trga neposredno prije objavljivanja nove generalne regulacijske osnove potkraj 1886., bio je jasni znak da će se banov naum ostvariti.

U ljeto 1888. sajmište je dobilo novo ime: Sveučilištni trg. "*Nova velika tabla s velikim crvenim slovima naviešta svakome, da je to pravi 'Sveučilištni trg'; a nipošto već sajmište, koje se je preselilo 100-200 metaraha dalje, na negdašnje sklizalište. Na tom dakle Sveučilištnom trgu ima Zagreb pravi 'Wurstel-prater' en miniature.*" Simbolički čin preimenovanja izraz je promjene koja polako zahvaća trg. Te je godine kraj palače Gospodarskog društva započela gradnja Hrvatskog učiteljskog doma. Projekt mladog Lea Hönigsberga izražava svijest o budućnosti trga. Prosvjetna palača uspostavlja dijalog s kazalištem, projekt kojega je i javnosti i stručnjacima već bio

poznat: s mjerom, u skladu sa svojom namjenom, kao što respektira i manju neorenesansnu palaču Gospodarskog društva, još najotmjeniju na trgu.

Pitanje preseljenja tržišta konačno je riješeno 1890. kad je na osporavanom mjestu, na istočnom rubu grada, za Kraljevo, otvoreno novo stočno sajmište. Neposredno nakon toga Hr-sl. gospodarsko društvo uputilo je gradu molbu da mu u ljeto 1891. središnju plohu Sveučilištnog trga – tada posve prepuštenu pučkoj masovnoj kulturi – ustupi za izložbu kojom bi proslavilo pedesetu obljetnicu svog postojanja.

Jubilarna izložba, održana od 15. kolovoza do 30. rujna, napučila je trg maštovitom scenografijom za predstavljanje gospodarskog razvoja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije posljednjih desetljeća 19. stoljeća. "*Svojom spoljašnošću bila je jubilara izložba nalik – smije li se tako reći – ljepušnoj koketi, koja ne može imponovati svojim bogatstvom i sjajem, no koja ima ukus, te umije sve na sebi iztaći u najboljem milovidnom svjetlu... Izložbeni su arhitekti, enženjeri, vrtlari i aranžeri učinili sve, što su mogli čednimi sredstvi učiniti... te je o cjelokupnoj spoljašnjoj slici i o unutrašnjem uredjenju bilo jedno mnijenje: da je djelo u tom pravcu vrlo krasno uspjelo.*"

Ban, grof Khuen Héderváry

Herman Helmer (1849 – 1919.) S Ferdinandom Fellnerom (1847 – 1916.) osnovao 1873. u Beču arhitektonski atelijer specijaliziran za kazališta, koncertne dvorane, ali i palače i dvorce. Godine 1881. izradio je prvi projekt zagrebačkog kazališta za lokaciju na početku Ilice.

Učiteljski dom. Palača arhitektonski i urbanistički definira jugoistočni ugao Sveučilišnog trga. Pročelje prema njemu naglašeno je središnjim rizalitom koji završava skulpturalnom skupinom s alegorijom prosvjete, radom Dragutina Moraka, a nadvišen je kupolom. Svečano je otvoren 4. rujna 1889. Zdesna, u drugom planu, evangelička crkva, posvećena 1884.

Tlocrtni raspored izradili su Milan Lenuci i arhitekt Janko Grahor ml., članovi građevno-dekorativnog odbora izložbe koji je okupio svu kreativnu i intelektualnu elitu Zagreba kao aktiviste-volontere. U sredini trga bio je bazen s vodoskokom, oko njega nasadi, a uz obode su raspoređena dvadeset dva paviljona, jedanaest kioska, četiri velike suše i pčelinjak. U izložbu su bile uključene zgrade Sveučilišta i Gospodarskog društva. Usporedba s prvom izložbom,

održanom 1864., mogla je u pogledu arhitekture paviljona, ali i ukupne kompozicije, dekoracije i dotjeranosti posvjediti o znatnom napretku umijeća i znanja, ukusa i duha.

No ako je Jubilarna izložba zauvijek odagnala stotno sajmište, toliko željenu preobrazbu trga moglo je proizvesti jedino kazalište. Gradski odbor *ad hoc* za uređenje Sveučilišnog trga predložio je sredinom 1892. da se na trgu uredi perivoj, ne obazirući se na

skupštinski zaključak iz 1886. kojim je središnja ploha darovana za kazalište, kako je to želio ban Khuen Héderváry. Tog ljeta u sredini je fontana s vodoskokom, preostala od izložbe, i nadalje tu se redaju spektakli. Još potkraj godine u menažeriji Karla Kludskog iz Graza koja je zaposjela gotovo čitavu plohu trga šeću "lavovi, tigrovi, jaguari, leopardi, hijene, vukovi, medvjedi, šakali, zebra, divokoze, krokodil", a vrhunac su ponude "dva ogromna udava".

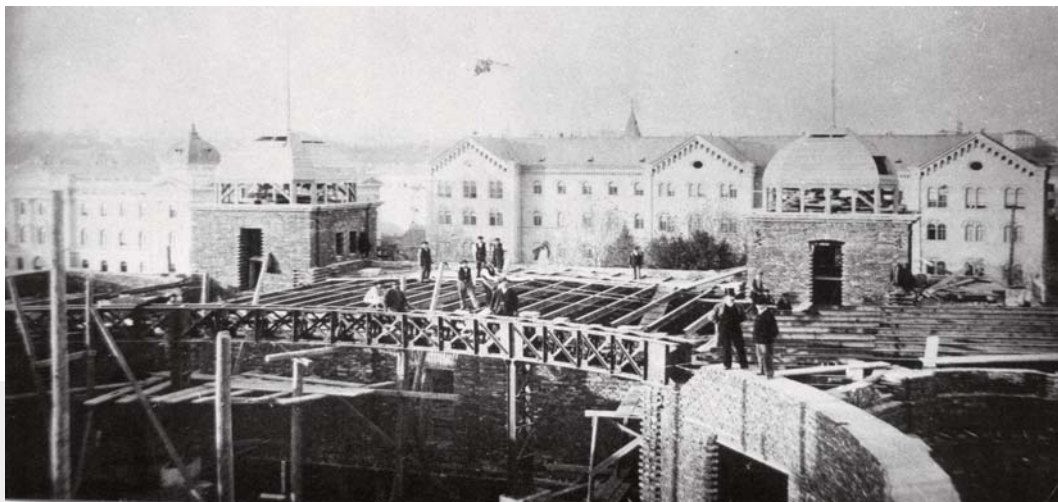
Veliki zemaljski projekt izgradnje škola i prosvjetnih institucija Izidora Kršnjavoga, kojem se 1892. velikom donacijom pridružuje grad Zagreb, aktualizirao je i gradnju kazališta, zaustavljenu financijskim poteškoćama. Potkraj 1893. bečki atelijer Helmer & Fellner završio je reviziju projekta, a službene, Narodne novine donose opis zgrade. Postavljena "na uzvišeni plateau, a okruživali bi ju sa svih stranah nasadi. Pred glavnim pročeljem uredio bi se veći trg, da se uzmogne sgrada dovoljno pregledati... Vanjska arhitektura udešena je u stilu visoke renaissance te se sgrada predočuje upravo monumentalno. Na rustificiranom donjem dielu sgrade, pred kojom se diže pokriven uvoz na stupovih, sagradjena je lijepa loggia sa stupovi i omedjašena postrance bogatim risaliti. Risaliti ukrašeni su sa stupovi i figurami te prikriti kupolama. Po strani su facade jednostavne ali ukusne."

Jubilarna Gospodarska izložba, 1891.

U središtu trga, okupljalištu i poprištu priredaba, smještene su fontana s vodoskokom i paviljon za glazbu, na rubovima stolice za posjetitelje, a uokolo su nasadi. Trgom je bilo razmješteno 12 kušalonica uz slastičane i kavane u najrazličitijim kioscima.

Po banovoj želji početkom 1894. ponovno se održavaju konferencije na kojima se ponovno raspravlja o lokacijama na Sveučilišnom trgu i istočnoj strani Jelačićeva trga, koje su optičaju već deset godina. Za potonju se zalaže opozicija u gradskoj skupštini. Uz estetske kriterije podastiru se čvrsti financijski razlozi koji govore za Sveučilišni trg. Obzirom na velike prosvjetne investicije zemaljske su mogućnosti ograničene, pa se za izgradnju kazališta može računati samo na donacije. Banova završna riječ: "Što se tiče razvoja grada Zagreba, ja sam u tom optimista, te se nadam da će se on liepo razvijati i to ne samo na jednom mjestu, već na više stranah... Oko Sveučilišnog trga okupit (će se) kulturni zavodi, pa će tamo biti kulturno središte."

Gradnja kazališta započela je 21. svibnja 1894., a morala je biti završena do listopada 1895. kad je najavljen trodnevni posjet cara Franje Josipa I. Zagrebu. Otvorenje kazališta imalo je biti vrhunac. Ritual polaganja zaključnog kamena rano poslije podne 14. listopada slijedila je uvečer gala predstava. Kao javni spektakl bilo je to svojevrsno djelo

Kazalište u izgradnji, 1894/95.

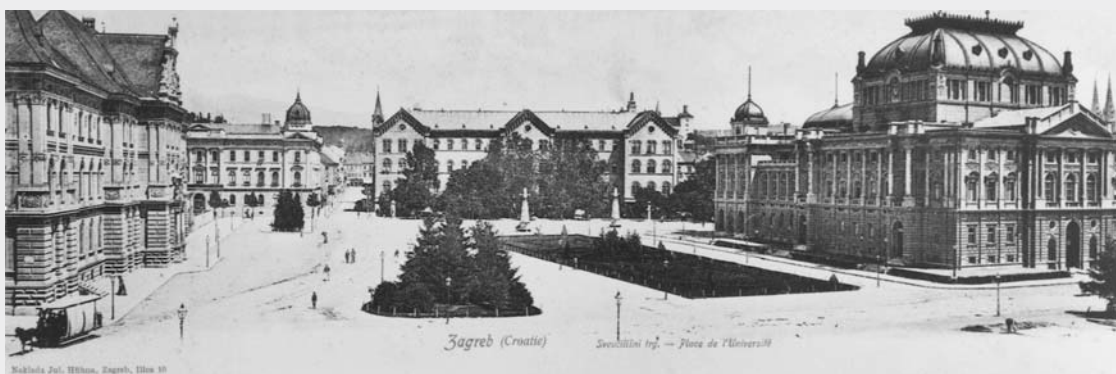
Svečana dekoracija, prigodom posjeta cara Franje Josipa I. Zagrebu 1895. Utok Frankopanske u Sveučilišni trg, slijeva palača Narodnih novina, arh. Kuno Waidmann, 1892.

historicističke kulture koje se dugo održalo u urbanoj memoriji.

Svojim glavnim pročeljem, arhitektonski i estetski najvažnijim dijelom, kazalište je okrenuto Sveučilištu, duhovnoj i simboličnoj jezgri trga. Prostor do Sveučilišta uvučen je u orbitu kazališta. Prazan i čist, omogućavao je odmak potreban doživljaju monumenta na visoku postolju. Četiri monumentalna kan-

delabra-obeliska obilježavala su svečani polukrug ispred ulaza: mjesto društvo i kulturnog rituala pohoda kazalištu. S obje duljih strana kazališta uređeni su jednaki cvjetni travnjaci kao dekorativni okvir zgrade. Zapadnu stranu trga definirale su palače Obrtne škole i Narodnih novina, izgrađene još 1892. Trokutasti nasad, umetnut poput klina između Savske ceste i kazališta ispravlja nepravilnost trga, slično kao što ga ublažava ovalni nasad ispred neizgrađene parcele na zapadnoj strani trga, na utoku Prilaza.

Kazalištem je Sveučilišni trg uistinu postao ne samo "kulturno središte", kako je to prognozirao ban Khuen Héderváry, nego snažno urbano žarište koje će ubrzati urbanizaciju zapadnog dijela grada, ali i uređenje preostalih neuređenih dionica perivojnog okvira središta, najprije Zapadnog perivoja (današnjih trgova I. A. V. Mažuranića i M. Marulića), prepuštenog dotad ranoindustrijskom pogonu plinare, perifrijskim gospodarskim objektima, a povremeno – i sportu, koji će se seliti s kraja na kraj.

Početkom novog stoljeća u njegovoj blizini, a i na njegovoj površini, tražit će se mjesto za sklop u kojem bi uz sveučilišne institute i biblioteku bila smještena i nova zgrada Sveučilišta kojem je stara pomalo postajala pretijesnom.

Kazalište, neposredno poslije otvaranja 1895.

Pogled iz kazalište prema palači Obrtne škole i srednjih škola.

U drugom planu gradski majur s vatrogasnim tornjem i Baždarskim uredom.

Sveučilišni trg, 1902. Foto: Ivan Schütz. Obistile su se prognoze iz 1886. "Okolici Sajmišta, koja će se ufamo se doskora zvati 'kazališni trg' nemože nitko krasnu budućnost odreći. Ona će za malo vremena biti pravi ponos prestolnice."

Planovi i zbilja

Prvo desetljeće dvadesetog stoljeća bit će obilježeno nastojanjima da se za kulturne i prosvjetne institucije za koje je nadležna Zemaljska vlada u Donjem gradu nađe odgovarajuće mjesto i sagrade zgrade. Najprije se 1903. za zgradu prirodoslovnih zbirki, odnosno prirodoslovnog odjela Narodnog muzeja^{vi} traži zemljište na južnom dijelu Zapadnog perivoja, površine od dvije do tri tisuće četvornih metara. Muzej bi bio nasuprot Narodnom domu, sjedištu društava "Hrvatski sokol" i "Kolo", u središnjoj osi prospekta planiranog od Sveučilišnog trga do Botaničkog vrta. Grad bez pogovora besplatno ustupa gradilište. Godine 1906. vlada traži na Zapadnom perivoju još i zemljište za novu zgradu sveučilišne knjižnice s precizno opisanim položajem obiju palača.

Zahtjev je zasnovan na studijama vladinog Građevnog odsjeka, kojima se od 1905. propituju prostorne mogućnosti svih površina u Donjem gradu koje su predviđene za trgovu. Najprije to je čitav Zapadni perivoj, potom još prostranije područje tzv. Ciglane, od srednjoškolskog igrališta do tvornice duhana u Klaićevoj ulici, gdje je prije desetak godina Izidor Kršnjavi zamislio trg u obliku "foruma", s visokom koncentracijom kulturnih i prosvjetnih sadržaja te novom župnom crkvom sv. Blaža, a razmatra se i manji trg G (danas Svačićev). Očito je da se zapadni dio grada s već potvrđenim centrom oko Sveučilišta, kazališta i srednjim školama u njihovoj neposrednoj blizini želi namijeniti poglavito visokoškolskim ustanovama, kojima se pridružuje muzej – za sada. One bi bile razmještene trgovima, a svojim

bi reprezentativnim zgradama osigurale širem okolišu viši urbani nabo.

Opću analizu slijede detaljne studije za Zapadni perivoj i Ciglanu u kojima su utvrđeni položaji sveučilišne knjižnice i muzeja. Na Zapadnom perivoju zgrade su smještene duž središnje osi, na mjestu gdje veliku izduženu površinu napola rasijeća dugačka avenija, a taj položaj dopušta hortikulturno uređenje i oblikovanje preostalih ploha, napose na južnom dijelu gdje se od 1901. predviđa klizalište. Drugim riječima: reprezentativne su palače integrirane u ideju urbanog sportskog parka. Na Ciglanu zgrade su naprotiv postavljene duž oboda, također sučelice, tako da omogućuju formiranje zatvorenog, arhitektonskog trga, kakav je bio u vidu Izidoru Kršnjavom kad je ovdje predlagao "forum". Prva studija obuhvaća čitav Zapadni perivoj, a druga samo polovicu Ciglane.

No čitavim područjem Ciglane bavi se od 1901. u studijama o smještaju crkve sv. Blaža arhitekt Josip pl. Vancaš⁸. Od 1903. ta je lokacija opće prihvaćena. No glavni uvjet izgradnje crkve i uređenja Ciglane uklanjanje je naselja vojnih baraka, sagrađenog ovdje poslije katastrofalnog potresa 1880., odnosno prekid ugovora s vojnim vlastima kojima je Ciglana tada ustupljena na dvadeset godina. Izgledi se otvaraju najavom izgradnje velikog sklopa topničke vojarne u Černomercu 1906. godine. Tako je 1905. Grad postignuo dogovor s vojnim vlastima o napuštanju Ciglane i ujedno donio odluku o gradnji crkve sv. Blaža.

Vancaš će u svojim studijama reinterpretirati ideju "foruma" tako što će produljiti bočna krila zgrade srednjih škola gotovo do polovice Ciglane i oblikovati

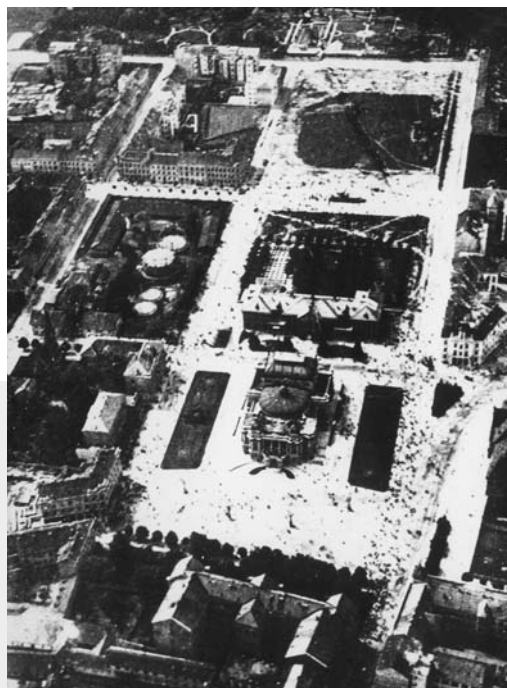
Pogled na Sveučilišni trg i Zapadni perivoj s okolišem iz balona "Turula", 1906.

Slijeva gradska plinara, zdesna gradski majur s rubova izgrađen palačama Trgovačko-obrtničke komore (1903.) i Šumarskog društva (1898.). Na površini južno od "Narodnog doma" restauracija "Kola" i vježbalište "Hrvatskog sokola", dok je područje južno od njih neuređeno i služi kao sportski teren.

zatvoren trg, a crkvu će predlagati ili u sklopu foruma ili na trgu, posebno oblikovanom za efektanu prezentaciju crkve na drugoj polovici područja, gdje pak u svim varijantama predviđa i novu rezidencijalnu četvrt, sve obilno opremljeno nasadima. Vlada će međutim 1905. odbiti projekt, negativno ocijenivši lokaciju crkve i obnovu ideje foruma, uglavnom stoga što muzej, kao njegov važni sadržaj, namjerava graditi na Zapadnom perivoju te napokon preporučiti da se za crkvu raspiše javni natječaj.

Iduće, 1906. godine Vlada najavljuje gradnju sveučilišne knjižnice i Narodnog muzeja na zemljištu koje joj je na Zapadnom perivoju darovao grad i raspisuje javni natječaj za arhitektonsko rješenje palača. No dok o natječaju, a ni Narodnom muzeju više neće biti govora ni vijesti, gradnja biblioteke te se godine intenzivno priprema. Zakonska osnova o gradnji prihvaćena je u Saboru 14. ožujka 1907., a 14. svibnja dobila je carevu sankciju. Unatoč tome uslijedio je dvogodišnji zastoj koji je pak povezan s novim vladinim planovima koji su se očito pripremali i prije, a uobličeni su 1907. godine.

Početkom te godine Vlada je objavila gradskom poglavarstvu naum da na Ciglanu sagradi "nove sveučilišne zgrade s današnjom srednjoškolskom zgradom, kao glavnom", pozvala da joj besplatno ustupi zemljište od "bašče srednjih škola do tvornice duhana", dakle, čitavu Ciglanu, a za crkvu sv. Blaža nađe drugu lokaciju. Sklop bi činile monumentalne zgrade "koje će sve biti u istom stilu građene kao i sada postojeće, u kojima su smještene donjogradska gimnazija, realna gimnazija te trgovačka i viša djevojačka škola. Sve ove zgrade bile bi sama visoka učilišta i to sveučilište, kemički laboratorij, sveučili-

štna knjižnica i ostali visoki učevni zavodi. Time bi se onom cijelom skupu dalo jedinstveno i skladno lice"⁹.

Posrijedi je koncept sveučilišnog centra koji na jednom mjestu okuplja sve zgrade poput tradicionalnog kampusa britanskih elitnih koledža, a tada se propituje i u kontinentalnim sredinama obzirom na strelovit razvoj visokoškolskog obrazovanja i prilagođava obilježjima javnog sveučilišta, važnoj stečevini modernizacije i ikoni kulture liberalne ere koja u slici grada nosi koliko estetsku toliko simboličnu ulogu¹⁰. Naznačen je reprezentativni arhitektonski značaj sklopa, iako ne i njegova kompozicija. Zbog te ideje postala je upitna gradnja sveučilišne knjižnice koja se prethodnih godina povezivala s gradnjom najprije Prirodoslovnog, poslije cijelog Narodnog muzeja, među ostalim i stoga što je zavlдало mišljenje da na Zapadnom perivoju nema uvjeta za njezino proširenje ili dogradnju, bude li to u budućnosti potrebno. No postojale su i druge dvojbe. Tako: trebali za Sveučilište doista graditi novu zgradu ili je premjestiti u zgradu srednjih škola koja će obzirom na svoj položaj arhitektonski ionako dominirati u budućem sklopu, dok bi biblioteka ostala u staroj zgradi. Ta i ostala pitanja propitivat će se u tri javne

Josip pl. Vancaš, Položajni nacrt Ciglane s crkvom sv. Blaža u središnjoj osi, 1905.

stručne anketne rasprave: 18. ožujka i 19. svibnja 1907. te 9. siječnja 1908.

Grad od početka nije naklon planu. Već u skupštinskoj raspravi 8. travnja kad je bio predstavljen zaključeno je da se od Vlade zatraži detaljni program, odnosno da se predstavnici gradske općine uključe u rad na njemu, kako bi se pomirili interesi jedne i druge strane. Ne prihvaća se ni izbor mjesta *"stoga što bi se oduzela za srednjoškolsku mladež određena zgrada... i jer se ne bi mogla lako naći ovako prikladna sgrada, koja bi istoj svrši u svakom pogledu odgovarala"*. Umjesto Ciglane Vladi je ponuđeno Sajmište: prostrana površina omeđena Draškovićevom, produljenom Đorđićevom, današnjom Bauerovom i Branimirovom ulicom, primitivno uređena 1890. za stočno tržište. Ponuda se očito zasniva na procjeni glavnog gradskog urbanista, Milana Lenucija, koji od 1904. intenzivno studira čitavo područje od Draškovićeve ulice do parka Maksimira. No vlada otklanja ponudu, a mjesto ocjenjuje kao daleku periferiju. Urbani i urbanistički potencijal tog mjesta predstaviti će uskoro Lenuci u trećoj varijantnoj studiji iz 1909. oblikujući tu sponu Donjega grada i nove rezidencijalne četvrti grada s trgovima, parkovima, avenijama i javnim sadržajima.

Napokon će grad početkom 1908. odbiti zahtjev da ustupi Ciglanu, a Vlada će se ponovno okrenuti Zapadnom perivoju s time da će tu graditi isključivo sveučilišne zavode: najprije knjižnicu. U programu natječaja za knjižnicu navedeno je da će na sjevernom dijelu Zapadnog perivoja, sučelice knjižnici biti

zgrada Sveučilišta. To će natjecatelje navesti na urbanističke spekulacije u težnji da cjelovito oblikuju cijelo područje, iako u programu nije utvrđen ni položaj Sveučilišta, ni predložen prostorni program Zapadnog perivoja. Dvojbe je sazeo Rudolf Lubynski, koji je podnio dva urbanistička prijedloga, konstatacijom da će tek prostorni program sveučilišta, kad bude formuliran, odrediti regulaciju, odnosno oblikovanje Zapadnog perivoja.

Gradnja knjižnice prema revidiranom radu Rudolfa Lubynskog¹¹ započela je 27. ožujka 1911., a dovršena je u ljeto 1913. Palača je predana upravi 29. rujna, 11. listopada počelo je preseljavanje građe, a knjižnica je otvorena potkraj godine. Simboličko-ideološki naboj čini tu palaču namijenjenu ponajprije mladima posve jedinstvenim duhovnim punktom. Kao estetski artefakt i monument ona je ponosno skupno djelo autora, Rudolfa Lubynskog, domaćih umjetnika i majstora. Taj intenzitet kristalizacije i sinteze u Zagrebu više nije dosegnut u nekom arhitektonskom djelu.

U oslonu na razveden Vladin program izgradnje zgrada za javne, prosvjetne i kulturne namjene u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji, objavljen 1913., napokon je utvrđen i prostorni program Zapadnog perivoja (od 1909. Trga I. Mažuranića). Na njegovom južnom dijelu (od 1928. Trgu M. Marulića) uz sveučilišnu knjižnicu sagradile bi se zgrade Lučbeno-farmakognostičkog laboratorija i Fizikalnog instituta, a na sjevernom Sveučilišta; potonja bi zgrada prema nekim vijestima sadržavala predavaonice (*Kolle-*

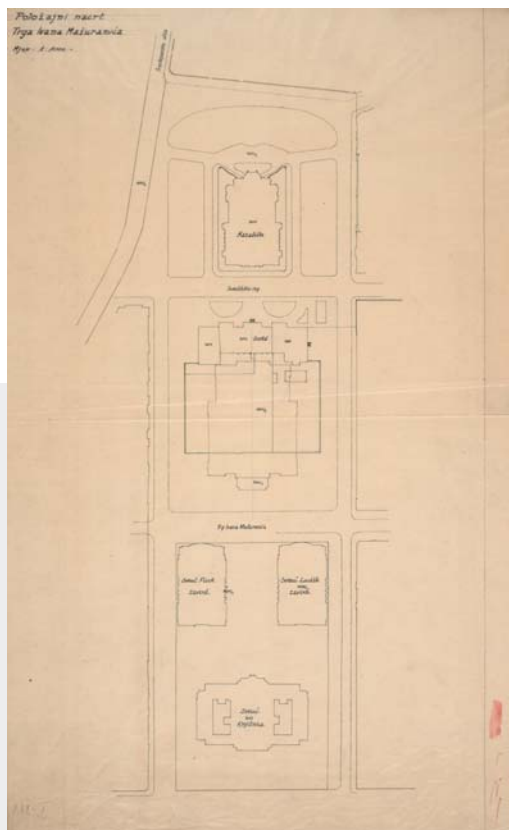

Panoramski pogled s katedrale, poslije 1900. U drugom planu Draškovićeve ulica (sprijeda su dvorišne fronte zapadne strane ulice), iza nje neizgrađeno područje na kojem postoji samo dominira velika konjanička jašiona (na mjestu današnje Tomašićeve ulice); iza nje, prema istoku je gradska klaonica u Klaoničkoj (Bauerovoj) ulici. Desno, u stražnjem planu željeznička pruga s vlakom u prolazu. Za sveučilišni kampus ponuđeno je područje od jašione do pruge.

gienhaus). Najprije je sagrađena zgrada Lučbenog laboratorija, zato što je što prije imala zamijeniti stari Kemički laboratorij na Akademičkom (Strossmayerovom) trgu, na mjestu kojeg bi se sagradio reprezentativnu palaču Narodnog muzeja. No dok je novi laboratorij uistinu sagrađen 1913., toliko očekivani muzej nije sagrađen nikada, iako je Lav Kalda te godine izradio nacрте i čak bila raspisana licitacija za građevinske radove. Možda je jednim od razloga tome bila velika kampanja koju je protiv gradnje muzeja povelio Društvo umjetnosti na čelu sa svojim predsjednikom, Izidorom Kršnjavim. U memorandumu upućenom u ožujku 1913. Zemaljskoj vladi upozorava na nedostatke dosadašnjih programa i internih natječaja te zahtijeva da se najprije *"razjasni program za izgradnju i grupiranje gradjevnih masa"*, potom utvrdi *"generalni plan za smještenje ovih znanosti i umjetnosti posvećenih zgrada"*, a tek onda rapsuju javni natječaji. Napomenom da *"za sve to predleži plan za Ciglanu"* od koje se odustalo s nepoznatih razloga (!) prilično se jasno upućuje se na staru ideju "forum". Od nje Kršnjavi nije htio odustati ni tada, kao što je 1907. s ciljem da je spasi

podržao vladin plan za Ciglanu iz kojeg je najprije bila isključena crkva sv. Blaža, za koju on se borio godinama, a muzeje koji su mu bili toliko važni pokušavao prokrijumčariti u protomoderni kampus.

Na Ciglani on nije dobio izgled zbog uskogrudnosti gradskih vlasti koje su najprije htjele izbiti materijalnu korist iz golemog zemljišta i najposlije, u vrjednosnom obratu, zapremile dio područja kolonijom socijalnih nastambi, doskora getom koji je sa susjednom tvornicom duhana već bio anakronizam. Ni na Sajmištu nije dobio izgled zbog uskogrudnosti, i to zemaljskih vlasti koje nisu imale povjerenja u razvoj grada i okrenula leđa jedinstvenom mjestu kao negradu. Na Mažuranićevu trgu ostvaren je samo dio ionako reduciranog programa sveučilišnog centra: Lučbenom laboratoriju tek se 1926. pridružio Fizikalni institut, koji je Egon Steinmann projektirao kao zgradu bliznakinju starije kojoj je lik dao Vjekoslav Bastl. Sveučilišna zgrada nije izgrađena, ali je današnji trg I. A. V. Mažuranića godinama bio rezerviran za nju, pa je ta lokaciju ušla i u modernističku Generalnu regulacionu osnovu grada Zagreba, izrađenu 1936. i prihvaćenu 1938. U oslonu na nju Grad 1939. u odgovoru "Kolu" na molbu za dogradnju portala objavljuje: "Na mjestu gdje se nalaze nekretnine kazališne zaklade, Sokol i Kolo, predviđa se izgradnja nove sveučilišne zgrade... Prema dosadašnjim pregovorima u zamjenu za ovo zemljište dala bi država zemljište na kojem se nalazi sada sveučilišna zgrada."

Položaj sveučilišne knjižnice, instituta i sveučilišne zgrade na Mažuranićeve trgu, 1913. Oba dijela nekadašnjeg Zapadnog perivoja potpuno su zaposjednuta, a zelene površine svedene su na uski okvir.

Lučbeni (kemijski) zavod, u drugom planu Sveučilišna biblioteka.

Zaposjedanjem Mažuranićeve trga 1913. i izgradnjom sveučilišnih zavoda onemogućeno je oblikovanje cjelovitog zelenog okvira donjogradskog središta, kako je zamišljen 1882. i predstavljen Sveučilištu kad je zahtijevalo da se sajmišnim trgom, na kojem se našlo, počne uređivati njegov zapadni dio. Prepušten otezanju i improvizaciji Trg I. A. V. Mažuranića rječito je svjedočanstvo aporija koje su pratile skokovit i tegobni razvoj Zagreba i ujedno *locus minoris resistentiae* Zelene potkove, gdje se provjerava njezin spomenički autoritet.

Tri trga u slijedu od zgrade Sveučilišta i područje bivše Ciglane sa sklopom srednjih škola, 1928.
Dovršeni i definirani su trgovi kralja Aleksandra I. (nekad Sveučilišni, danas maršala Tita) i M. Marulića, dok na Trgu I. Mažuranića vlada provizorij koji se održava do danas. Na drugoj strani, na srednjoškolskom igralištu i neizgrađenom cijelu Ciglane ponovno su barake, sagrađene za I. svjetskog rata za prihvata vojske i izbjeglica, a bit će uklonjene 1931. I susjedni, trapezoidni blok (lijevo, dolje) još zaposjeda sklop vojno-opskrbnog magazina.

Malu, ali vrijednu promjenu u neposrednom okolišu Sveučilišta donijela je 1912. regulacija potaknuta najprije prometnim razlozima, ali i nastojanjem da se smjesti Meštrovićev "Zdenac života", izvorno namijenjen sjećanju na gradnju gradskog vodovoda (1878.). Površina između Sveučilišta i kazališta bila je od 1908. predmetom kritika zbog sve gušćeg i kaotičnijeg prometa. Na njega je čak uperio prst Cornelius Gurliitt, u Zagrebu 1908. kao predsjednik natječajne porote za regulaciju Kaptola. "Zdenac života" Grad je kupio na izložbi Meštrović – Rački, u svibnju 1910. i najavio da će ga postaviti ispred kazališta kad sjeverni dio trga bude reguliran. Dvije se godine ipak mozgalo kamo ga postaviti: na trgove, u parkove, više ili manje naočita mjesta Donjega i Gornjega grada. Godine 1911. predstavljene su dvije osnove: Gradskog građevnog ureda i arhitekta Ignjata Fischera. Prema prvoj ispred kazališta uredila bi se pergola i uokvirila nasadima, obelisci-kandelabri dobili bi električno svjetlo, dok bi zdenac bio smješten na zapadnoj strani, na mjestu ozelenjenog otoka: privremene maske jedine neizgrađene parcele na trgu, ograđene drvenim plotom. Prema Fischeru, zdenac bi bio između kazališta i Sveučilišta, uokviren nasadima, a obelisci-

"Zdenac života" i trg poslije preuređenja

kandelabri bi se uklonili. U osnovu je uključio već utvrđen postav zdenca *"u udubini, do njega će se amfiteatralno spuštati kamenite stube s klupami"*, kako je još 1910. predložio gradski inženjer Hugo Schwarz.

U Meštrovićevu zdencu Fischer je uočio glavni oblikovni i simbolički motiv preuređenja trga, cilj kojega za njega nije toliko prometno rješenje koliko povezivanje kazališta i Sveučilišta. Između njih umeće jezgru koja svojom simbolikom duhovno povezuje dva oduvijek razdvojena žarišta trga. U toj sponi nema mjesta kandelabrima koji su označavali granicu. Kružnu jezgru naglašavaju i optočuju zelene plohe koje se formom, krivuljama i oblinama stilski, a dimenzijama prostorno usuglašavaju s kazalištem. Zdencom i njegovim mikroambijentom Fischer je stvorio okupljalište koje podjednako napaja kazalište i Sveučilište i tako približio jedno drugome. Uređenje je ostvareno u dvije faze, 1911. i 1912. godine. U prvoj su uređeni nasadi i cesta. Kandelabri su u ljeto 1912. preneseni na Mirogoj, a zatim je postavljen Zdenac života.

Nad zgradu Sveučilišta nadvila se nepunih pedeset godina kasnije ozbiljna prijetnja kad su je 1958. u sklopu idejnog urbanističko-arhitektonskog natječaja za potez od Ilice, trgovima maršala Tita, I. A. V. Mažuranića i M. Marulića do Botaničkog vrta propitala trojica pozvanih arhitekata: Božidar Rašica, Vladimir Turina i Ivan Vitić. Zadaća je bila odrediti namjenu blokova, smjestiti novu zgradu općine Centar i Muzičke akademije, ukloniti, odnosno zamijeniti zgradu "Kola" nečim drugim (očito boljim). Sva trojica posvjedočila su izrazitu volju za rekonstrukciju povijesnih arhitektonskih struktura. Tako Vitić zgradu Rektorata ruši i zamjenjuje novom, Rašica je postavlja na stupove, ali Turina štiti: *"Ne smatram se nikakvim sentimentalnim borcem za starudije koje posjedujemo, samo se ne mogu oteti dojmu da takvih objekata posjedujemo veoma malo."* Projekti, svaki na svoj način, dočaravaju reprezentativni četverodijelni prospekt, sa znatnijom koncentracijom javnih zgrada i jedinstvenim uređenjem javnih zelenih površina. Posjeduju snažan modernistički svjetonazorni naboj i stilsku koherentnost, po čemu su iznimno zanimljivi kao svjedočanstvo svog doba.

Alfred Albini, Prijedlog za Trg. I. A. V. Mažuranića sa zgradom Muzičke akademije na južnoj strani i bazenom, na mjestu bivšeg Narodnog doma na sjevernoj.

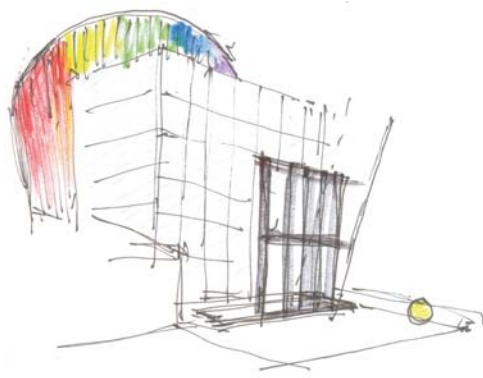
Natječajni radovi potaknuli su ocjenjivački sud da među ostalim preporuči zamjenu zgrade Rektorata novom zgradom, uklanjanje zgrade "Kola" i izgradnju Muzičke akademije na trgu Mažuranića. Početkom šezdesetih godina profesor Arhitektonskog fakulteta Ante Marinović-Uzelac također predlaže rušenje "Kola", a na njegovu mjestu vodeni parter i geometrijski park. Ideju je potom arhitekt Alfred Albini izrazio perspektivnim crtežom.

Jedino što je ostvareno interpolacija je na neizgrađenoj parceli na jugozapadnom uglu trga. Posve na liniji studija za tu parcelu, namijenjenu 1910. Oficirskom domu s kasinom, koje od figuracije dospijevaju do apstrakcije, arhitekt Stanko Fabris želio je zgradom poduzeća "Željpoša" ostvariti kontrast, barem na razini stila, ako ne već mjerila, kao što je to 1954. neboderom izvučenim na trg učinio arhitekt Drago Ibler. Odlučio se za kristalnu kocku i izveo

je s ondašnjim tehnološkim mogućnostima i znanjem. Sagrađena 1962., zgrada je smjesta navukla prosvjede i osporavanja, postala/ostala primjerom svetogrđa nad povijesnom sredinom i paradigmom neželjene arhitektonske forme. Vrlo polako stjecala je priznanja i napokon zaštitu kao svjedočanstvo vremena, uistinu kao žrtva. Potpunu rehabilitaciju dobit će uključivanjem u sklop nove zgrade Muzičke akademije, projekt koje je temeljem prve nagrade na javnom natječaju povjeren arhitektu Milanu Šosteriću i upravo je pred realizacijom.

Zgrada Sveučilišta pak od 1962. pod blagotvornim dodirima arhitekta Jurja Denzlera bilježi novu fazu, koja se može obilježiti i rehabilitacijom i modernizacijom. Transformacija je bila uvjetom njezina opstojanja i ona ju je dobro podnosila. Moćna zgrada održala se u nevremenima, a dostojanstvo je dobila kad je primila Sveučilište. No i prije postojalo je njezino zračenje, samo se s vremenom jače razabiralo. U slici trga i svijesti grada ona je znamen i svjedok, mjesto i poprište, jezgra i žarište.

Stanko Fabris, Ideja "Željpoša", skica, 1996.

Jedinstvena pročelja obilježava odmjerenost proporcija i mjerila. Neizvedeno nadgrađe stilsko je opće mjesto funkcionalizma i simbol vertikale koju Fabrisu nisu dopustili.

Milan Šosterić, Ideja nove Muzičke akademije, skica, 2003.

Fabrisovo pročelje svedeno je na izvorni, očišćeni raster, portal izveden iz drukčijeg, tlocrtnog rastera konstrukcije, kojem su polja izdužena zbog visine portala. Novi dio zgrade, na susjednoj parceli, odvaja se od staroga ovojnicom u bojama duge. Na pjaceti je smještena skulptura "Prizemljeno sunce" Ivana Kozarića, koja je kao provokacija neko vrijeme bila trpljena na trgu, te visoka ukošena piramidalna igla. Potonja kao i obla ovojnica dogradnje uvode kontrast prema strogom geometrizmu pročelja. Posrijedi je hommage je Fabrisu i apstrakciji, koji su uvučeni u dijalog sa suprotnim: dekonstrukcijom i naracijom. Očita je gesta otvaranja, ako ne i rastvaranja.

Tekst se temelji na sljedećim radovima: *Geneza Trga maršala Tita i Zelena potkova u Zagrebu*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 14/15, 1988/89. Zagreb, str. 111–151; *Zagrebačka Zelena potkova*, Zagreb, 1996; *Ciglana – izgubljeni trg te Rudolfova vojarna i Trg Francuske Republike – novi Zapadni perivoj*, u: *Zagrebu u središtu*, Zagreb, 2003: 129–155 i 101–129; *Zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, u: *Secesija u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnosti i obrt, 2003/2004: 92–106. Stoga se ovdje ne navode izvori i ostala dokumentacija, osim one koja u tim radovima nije navedena.

¹ Molik – Reining – Wurzer 1980: 82–173, 330–348

² Za obrise političke situacije: Gross, 1983 i Gross – Szabo, 1992.

³ Narodne novine, 5. 11. 1864. C. kr. gradjevni savjetnik Zetzel i 11. 11. 1864. Dvorana za budući sabor.

⁴ Vranjican, 2008: 5 – 23. Stručna komisija na čelu sa vladinom, kr. i dv. savjetnikom Nikolom pl. Melinčevićem Haličkim sastala se 16. 1. 1865., a politička na čelu s grofom Miroslavom Kulmerom 16. 6. 1861.

⁵ Kao bilj. 4. Odbor "za razvidjenje zemaljske imovine vrhu zemaljske bolnice u savskoj cesti u Zagrebu", 30. 12. 1865. Odbor se potpuno suglasio sa stajalištima dvaju odbora i sugerirao Saboru da traži naknadu zbog postupka sa zemaljskim sredstvima.

⁶ Gross, 1983: 447–474.

⁷ Neposredno pošto je Narodni muzej 1866. proglašen zemaljskim zavodom, zbirke su smještene u palaču tzv. Amadeova kazališta, odnosno "Kasina" u Demetrovoj 1 na Gornjem gradu, gdje se u to doba, kako je napomenuto, mislilo smjestiti i Sveučilište. U međuvremenu su znatno

narasle i zadobile karakter cjelovitog muzeja. Godine 1901. arhitekt Stjepan Podhorsky izradio je studiju za smještaj Prirodoslovnog muzeja na Trgu N. Š. Zrinskoga, na mjestu tzv. Petrinjske vojarnje, gdje je kasnije sagrađena palača Hr-sl. hipotekarne banke (danas Ministarstvo vanjskih poslova RH). Prirodoslovni muzej i danas se nalazi u gornjogradskoj palači koju je prerasio još početkom 20. stoljeća.

⁸ Od 1887. Vancaš je izradio više studija za druge lokacije, a na studij Ciglane potaknuo ga je estetičar, sveučilišni profesor i rektor Franjo Marković. Važan gradski projekt povjeren mu je kao jednom od najuglednijih arhitekata tog doba, zaslužnim za transformaciju Sarajeva u moderni srednjoeuropski grad.

⁹ Obzor 4. i 5. 4. 1907. Gradnja sveučilišne knjižnice: komentar sjednice samoupravnog odbora gradske skupštine i priprema za skupštinsku raspravu o zahtjevu najavljenom za 8. 4. 1907.

¹⁰ O konstitutivnoj važnosti trijade: sveučilište – kazalište – muzej za društvenu i estetsku kulturu utemeljiteljskog razdoblja (*Gründerzeit*) v. Carl E. Schorske, *Österreichs ästhetische Kultur 1870 – 1913* u katalogu izložbe *Traum und Wirklichkeit 1870 – 1930*, Wien 1985. i *Die Ringstrasse, ihre Kritiker und die Idee der modernen Stadt*, u: *Wien Geist und Gesellschaft in Fin de Siècle*, Wien 1994.

¹¹ Natječaj za izradu osnova sveučilišne knjižnice bio je raspisan 12. ožujka 1909. Rok za predaju radova bio je 30. lipnja iste godine, ali je na zahtjev Kluba hrvatskih arhitekta bio produljen do 15. prosinca. Radovi Dionisa Sunka i Rudolfa Lubynskog ocijenjeni su kao jednako dobri, pa su podijelili prvu i drugu nagradu, dok je treća nagrada pripala Svetomiru Šimunec-Volčanšku, studentu arhitekture u Münchenu. Potkraj 1910. izvedba je povjerena Lubynskom.

09_Literatura, izbor

Čačković, Juraj pl. (1934.), *Iz staroga Zagreba, Kako je izgledao okoliš današnjeg sveučilišta*, Revija Zagreb, 5, Zagreb, str. 173-176

Črnja, Zvane (1964.), *Slavna i tragična četrdeset osma, Stare i nove ličnosti, Prema realizmu*, Kulturna historija Hrvatske, "Epoha", Zagreb, str. 431- 442, 462 - 478, 479 - 493

Despot, Miroslava (1968.), *Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869.*, Iz starog i novog Zagreba, IV, izd. Muzej grada Zagreba, str. 241-250

Despot, Miroslava (1974.), *Industrija Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća*, Iz starog i novog Zagreba, V, izd. Muzej grada Zagreb, str. 165-175

Gross, Mirjana (1985.), *Počeci moderne Hrvatske*, "Globus", Zagreb, str. 454 i 455

Gross, Mirjana - Szabo, Agneza (1992.), *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, str. 77-295

Horvat, Rudolf (1992. repr.), *Hrvatsko sveučilište*, Prošlost grada Zagreba, "August Cesarec" i Atlantic Paper, Zagreb, str. 237-273

Klaić, Vjekoslav (1910 - 1913.), *Zagreb*, Naklada knjižare Jugoslavenske akademije L. Hartmanna (Stj. Kugli), Zagreb

Mollik, Kurt - Reining, Hermann - Wurzer, Rudolf (1980.), *Planung und Verwircklichung der Wiener Ringstrassezone*, Wiesbaden, 109 -177, 330 -348

Szabo, Gjuro (1934.), *Knjiga o starom Zagrebu*, Zagreb 1934. Izd. Društva Zagrepčana, str. 44-88

Szabo, Gjuro (1941.), *Zagreb u vrijeme apsolutizma i Zagreb od godine 1860. - 1880.*, Stari Zagreb, Vasić i Horvat, Zagreb, str. 129-141, 143 - 184

Vračić, Berislava, Kovačević, Alfonza (1996.), *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga (s kućom maticom u Zagrebu 1845. -1995.)*, I - II., Zagreb

Vranjican, Stjenko (2008.), *Smještenje kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I. u sgradu zemaljske bolnice u Savskoj ulici u Zagrebu. Transkript arhivske građe 1863 - 1882*, Zagreb, rkp.